

**ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ

**ДОНО ЗИЁЕВА НОМИДАГИ
“ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ
(XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР ОХИРИ)”**

1-УМУММИЛЛИЙ ИЛМИЙ ЙИЎНИ ТЎПЛАМИ

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти давлат корхонаси
Тошкент – 2022**

УДК: 422.8.12

ББК: 415.3

Мазкур тўпламда атоқли олима, тарих фанлари доктори, профессор Доно Ҳамидовна Зиёева номидаги “Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари (XIX аср иккинчи ярми – XX аср охири)” 1-умуммиллий илмий йиғини доирасида қабул қилиниб, нашрга тавсия этилган илмий мақолалар жамланган.

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, профессор Ж.Ҳ. Исмаилова

Таҳрир ҳайъати: тарих фанлари доктори М.С. Исакова, тарих фанлари номзоди А.З. Тоғаева, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори И.Ш. Азизов, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Қ.К. Якубов, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори М.А. Дармонова, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Н.Қ. Раҳимжонова, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Н.А. Исматова, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Ж.А. Пиримқулов, В.Ю. Холов.

Тўплам таркибидан ўрин олган мақолалар муаллифларнинг илмий тадқиқот натижалари ва шахсий илмий қарашларини ўзида акс эттиради.

Исматова Н. Бухоро амирлигида вақф мулкчилиги ҳолати (XIX аср охири – XX аср бошлари)	89
Исмоилов У. Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистонда пахта якка ҳокимлиги ва унинг оқибатлари	98
Курахмедов Э. Самарқанд вилоятининг иқтисодий ҳаётида хунармандчиликнинг ўрни (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида)	103
Мирзаева Н. Мирзачўлда ташкил топган рус қишлоқлари аҳолисининг хўжалик юритиш шакллари (XIX аср охири – XX аср бошлари)	109
Равшанов Ш. Россия империясидан Туркистонга кўчирилган аҳолининг маҳаллий аҳоли билан ўзаро муносабатлари	120
Якубова М. Немис тадқиқотчиси Макс Альбрехт тадқиқотларида Бухоронинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти.....	127

III БОБ. МИЛЛИЙ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

Агзамходжаев С. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон жадидларининг маърифатчилик фаолияти.....	137
Алимова Д. Туркистон тараққийпарварлари ва ёш турклар ҳаракати: умумий ва ўзига хос жиҳатлар	141
Аминжонов Ш., Аҳмедова М. Бухоро амирлигида янги усул мактабларининг очилиши.....	147
Бобожонова Ф. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида мадрасалар фаолияти.....	152
Дармонова М. Жадидлар қарашларида иқтисодий масалалар.....	158
Зарипов О. Туркистонда илк жадид матбуоти ва унинг таъқиб қилиниши.....	164
Исмаилова Д. Из истории образования в школах Туркестана (конец XIX – начало XX вв.).....	169
Қудратов Ш. Бухоро жадидларининг тадбиркорликка оид ёндашувлари	173
Наимов И. Аҳмад Донишнинг тасвирий санъатга оид илмий ижодида ислохотчилик ғояларининг акс этиши	178
Рахимджанова Н. Мустамлака Туркистонда диний таълим: муаммо ва ислох масаласи (даврий матбуот материаллари мисолида).....	183
Шадманова С. Тараққийпарварларнинг ёшларга замонавий илм бериш ҳақидаги қарашлари (XIX аср охири – XX аср бошлари).....	193

Одним словом, в конце XIX - начале XX веков традиционная система образования в Туркестане претерпела ряд изменений в колониальный период Российской империи, но сохранила свою первоначальную сущность. Он продолжал давать ученикам свои первые религиозные, нравственные и в некотором смысле светские знания.

Бухоро жади́дларининг тадбиркорликка оид ёндашувлари

Шухрат Қудратов

Бухоро давлат университети катта ўқитувчиси

Бухоро амирлигида XIX аср охири- XX аср бошларида тадбиркорлик ва тижорат ишларини ривожлантириш ҳақида янгича қарашлар вужудга кела бошлади. Жамиятнинг барча жабҳаларида ўзгаришлар бўлишини истаган тараққийпарвар уламолар ва жади́длар иқтисодий ҳаётдаги муаммоларни танқид қилиб уларга ечим излай бошладилар ҳамда соҳани ривожлантириш бўйича ўзларининг ғоявий дастурларини ишлаб чиқдилар. Уларнинг иқтисодий ғоялари марказда иқтисод илмини ўрганиш зарурлиги, дунё давлатларида бўлгани каби илғор техника ва технологияларни амирлик ҳудудига жалб этиш, савдо-тижорат ишларини илмий қуриш, тадбиркорлик, аграр иқтисодиёт самарадорлигини ошириш каби масалалар муҳим ўрин тутган. Миллат ойдинлари томонидан илгари сурилган ислохотчилик ғояларининг асосий мақсади инсонга муносиб яшаш ва фаолият олиб бориш шароитларини вужудга келтиришдан иборат эди. Улар Россияга ярим мустамлака бўлган Бухоро амирлигининг умумжаҳон тараққиётидан тобора орқада қолаётгани, маҳаллий аҳолининг эрк учун интилишларининг бостириш сабабларини, нафақат иқтисодий соҳада, балки диний ва маънавий соҳада ҳам юзага келган турғунликни чуқур англаган ҳолда жамиятни ислох этиш ғояларини майдонга ташладилар.

Бухородаги тараққийпарварлик ҳаракатининг ғоявий асосчиси Аҳмад Дониш (1827–1897) мамлакатни ободонлаштириш, халқ фаровонлигини таъминлаш, Бухорони обод ўлкага айлантириш борасида муҳим фикрлар билдирган. Аҳмад Дониш ўзининг сиёсий рисоласида иқтисодий-ижтимоий соҳага оид, жумладан, банклар ташкил этиш бўйича ўз таклифларини берди. Давлат ҳукмдори солиқлардан йиғилган маблағлар ҳисобига банклар ташкил этишни, хунарманд-

лар ва савдогарларга белгиланган муддатларда қайтариш шарти билан паст фоизли кредитлар бериш кераклигини тавсия қилди¹.

Аҳмад Донишнинг фикрича, давлатнинг энг биринчи вазифаси – халқ ҳақида ғамхўрлик қилиш бўлиб, бунинг учун ҳокимлар давлат иқтисодиётининг юксалиши, каналлар қазилари, сув омборлари, йўл, кўприк қуриш, ерларни ўзлаштириш, ер ости бойликларини қайта ишлаш, халқни маърифатли қилиш, фан ва техникани ривожлантириш, мактаб, махсус ўқув юртлари очиш ҳақида қайғуришлари лозим бўлган. Бу билан Аҳмад Дониш давлат манфаатларининг халқ хоҳишларига бўйсунганини кўрсатган эди.

Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Маҳмудхўжа Бехбудий (1875–1919) ўз мақолаларида Бухоро амирлигидаги иқтисодий муаммоларга тўхталиб, уларни бартараф этишга оид ўз тавсияларини тақдим этади.

Бехбудийнинг Ойна журналида чоп этилган “Бухоро иморати”² номли мақоласида Бухоро амирлигининг ижтимоий – сиёсий ва иқтисодий ҳаёти хусусида тўхталиб ўтиб мактаб ва мадрасаларда дунёвий фанлар ўқитилмаслиги оқибатида савдо, саноат ва тижорат ривожланмаганлигини танқид қилади. Бухоронинг иқтисодий имкониятлари хусусида ўз фикр-мулоҳозаларини тақдим этиб, амирликда пахтачилик ва қорақўлчиликнинг ривожланганлигини қайд этади. Аммо Бухорода саноат техникасини тараққий эттириш учун ҳеч қандай амалий ҳаракатлар бўлмаётганини куюниб ёзади. Бехбудий Туркистоннинг ташқи экспорт операцияларини асосан чет эллик савдогарлар бажаришаётганлиги маҳаллий аҳолидан маҳсулотни арзон гаровга олган ҳолда ташқи бозорда қиммат нархда сотганлиги, шу сабабдан ҳам етиштирилган маҳсулотдан олинадиган фойданинг асосий қисми уларнинг чўнтагига тушганлиги ҳақида куюниб ёзган.

Бехбудийнинг гувоҳлик беришича, ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг сифати ҳам жуда паст бўлиб, бунинг асосий сабаби технологияларнинг эскирганлигидир. Улардан қутулишнинг муҳим йўлини ишлаб чиқариш тижорат ва бошқа соҳалар бўйича замонавий билимларни эгаллаган маҳаллий мутахасисларни тайёрлаш ва ишлаб чиқаришга янги технологияларни қўллаш эканлигини

¹ Дониш А..Наводир ул-вақое. Форс-тожикчадан А Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. Тошкент: Фан,1964 Б. 49.

² Бехбудий М. Бухоро иморати // Ойна. 1915 йил 2 май. №14. Б. 375–381.

қайд этади. Бунинг учун эса, барча маҳаллий бойлар бирлашиб зарур мутахассислар тайёрлаш учун кетадиган сарф-харажатларга маблағ ажратиш керак бўлган¹.

Мамлакатимизда қадимдан миллий ҳунармандчилигимиз мавжуд бўлиб, шоҳи, адрас, беқасам, алача, бофликлар тўқилар эди. Бироқ булар эскича услубда, эски техникалар билан тўқилганлиги сабабли бироз талаб даражасида бўлмаганлар. Чунки, Европа халқлари янги асбобларни, техника-технологияларни кўллаб, булардан яхшироқ материаллар ишлаб чиқаради, натижада бизнинг молларимиз бозорларда ўтмай қолади, деб таъкидлайди.

Беҳбудийнинг замондоши бўлган, йирик савдогар табиб ва тараққийпарвар Мирза Сирожиддин Ҳаким Бухорий Боку, Ботуми, Истамбул, Вена, София, Сараево, Будапешт, Берлин, Белград, Париж, Лондон, Цюрих, Марсель, Варшава, Санкт-Петербург ва Москва шаҳарларида бўлиб, саноат корхоналари, университет, музей, кутубхона ва касалхоналар фаолияти билан яқиндан танишган ҳамда у ердаги тараққиётни ўз юртида кўришни хоҳлаган².

Мирза Сирожиддин Бухорони Европа ва Осиёнинг бир қатор давлатларидан орқада қолишига биринчи сабаб қилиб илм-фаннинг оқсаётганини кўрсатса, иккинчи сабаб қилиб иқтисодий қарамликни кўрсатади ва унинг салбий оқибатлари ҳақида, бутун ер юзини улар (оврупо мустамлакачилари) ўз тасарруфига олганлар. Биз уларнинг қўл остига қолганмиз. Биз ифлос кўча ва бозорларда яшаб касб қилишимиз ва қуёш иссиғида зироат билан шуғулланишимиз керак ва қўлга киритилган бойлигимизни уларнинг санъатлари эвазига бериб, ўзимизни гадой қилишимиз керак... Болаларимиз либосидан бошлаб то ўликларимизнинг кафанигача Овруподан келади... Энди биз муҳтож бўлмай, ким муҳтож бўлсин. Улар биз осиеликларнинг бойликларини олиб кетар эканлар бой бўлмай ким бой бўлсин...Ахир биз ҳам улардай одаммиз. Биз ҳам яхши уйларда яшашни орзу қиламиз³.

Бухоронинг Европа мамлакатларидан тараққиёт жиҳатдан орқада қолганидан афсусланиб: “Ҳозир овруполикларнинг иши шу даражага борганки, темирўл машиналаридан тортиб то кемалари ва осмон тайёраларигача элекрик нуруни бера оладилар. Биз ҳанузгача эшак миниб юрибмиз”⁴ дейди, Мирза Сирожиддин бундан тушкун-

¹ М. Беҳбудий. Эҳтиёжи миллат. // Самарқанд. 1915 йил 12 июль.

² Ражабов Қ. Сирож Ҳаким Ўзбек миллий энциклопедияси. 7-жилд. Тошкент, 2004. Б 650.

³ Мирзо Сирож. Тухфаи аҳли Бухоро. Душанбе. Адиб. 1992. Б. 76.

⁴ Мирзо Сирож. Оинаи ибрат яъни асри маданият. Бухорои шариф. 1912 йил, 24 апрель.

ликка тушмайди, у Бухоронинг келажига ишонади ва тараққиёт асосини илм, ҳунар ва тарбияга боғлайди.

Тараққиётга эришиш учун маориф соҳасини ривожлантириш ва ислоҳ қилиш кераклигини таъкидлаб: “Биз, Осие халқи, овруполиклардан тараққиёт жиҳатидан орқада қолган бўлсак ҳам, ҳали вақт бор, қўлимиздан чиқиб кетган илм ва сарватни қайта қўлга олишга, бугунги фақирликдан қутулишга имкониятимиз бор, тараққиёт ва ободончиликни йўлини тўсадиган бирор нарса кўринмайди ва ҳеч ким бизнинг юзимизга илм ва ҳунар эшикларини ёпгани йўқ. Бизнинг тараққиётимиз илмга боғлиқдир. Биз мактаб ва мадрасаларимиздаги таълим ва тарбияни ислоҳ қилишимиз керак”, - деб ёзади.

Бухоро жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаси Абдурауф Фитрат ҳам ўз асарларида Бухоро амирлиги иқтисодиётига оид муаммоларни кескин танқид қилиб, уларнинг ислоҳотларга муҳтож эканлигини таъкидлайди. Фитрат Бухоро амирлигини мустақил тараққиёт йўлига олиб чиқишнинг икки йўлини таклиф этади ва бу ғояни амалга ошириш йўлида собитқадамлик билан кураш олиб боради. Мустақилликка эришишнинг биринчи йўли миллатни, халқни ўқимишли, маърифатли қилиш, унинг барча қатламларига зиё тарқатиш тарихан доимо озод ва мустақил яшашга интилган буюк миллат эканлиги руҳиятини унга сингдириш дунё халқлари эришган маърифат ва маданиятидан, илмий-техник тараққиётдан баҳраманд бўлиш, одамларда ватан тақдири ва истиқболи учун масъуллик ҳиссини уйғотиш, мамлакатни хомашё етказиб берувчи ҳудуд бўлиб қолмасликка чақириш, унинг учун иқтисодий тафаккур туйғусини шакллантириш деб билди. Иккинчи йўл эса, Бухоронинг миллий иқтисодиётини вужудга келтириш, мустақил иқтисодиёт асосларини қуриш, жаҳон иқтисодиёти билан иқтисодий тенглик ва манфаатлилик тамойили асосида ҳамкорлик ва интеграцияга киришишдир, деб таъкидлайди.

Абдурауф Фитрат ўз ватанини ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлига ва халқни фаровон ҳаёт тарзига олиб чиқишнинг асосий йўли Туркистонга Европа фани, маданияти, техника, технологияси, сармоя ва илғор тажрибасини кенг миқёсда ва тез суръатлар билан киритишда, деб билди. Бу йўлда иккиланиш, ғайридин илми ва техникасини киритишдан чўчимаслик, саросимага тушмаслик, орият қилмаслик керак, деб таълим берди. Чунки, - дейди олим, - Европа халқлари ҳам бир вақтлар ғоят қолоқ ва қашшоқ бўлишган бир даврда Шарқ фани, маданияти, тажриба ва амалиётини қўллаш орқали юксак тараққиёт-

га чиқиб олганлар. Зеро, бундан 1000 йиллар илгари Европа халқлари иқтисодий ва маънавий қолоқ бўлган даврларда Шарқ халқлари инсоният цивилизациясининг анча юқори даражасида бўлганлар.

Фитрат ўзининг “Ҳинд сайёҳи баёноти” асарида иқтисодий ғояни ишлаб чиқиб, унда амирликнинг табиий хомашё манбаларга жуда бой эканлиги, улар ҳозирча яшириниб ётганлиги, бу ер ости бойликларини ўзлаштириш, миллий ҳунармандчиликни жаҳоннинг илғор мамлакатларидан технология келтириб замонавий асосда тубдан қайта қуриш, хорижий сармоя, илм-фан техника ютуқларини миллий иқтисодиётни яратишга дадил жалб этишга оид қарашлар илгари сурилган¹. У ёшларни тадбиркорлик, тижорат ва савдо ишларига ўқитиш лозимлигига даъват қилиб, ватандошларига “Сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз, чунки бегоналар, яъни хорижий сармоядорлар тижорат илмидан хабардор. Сиз эса беҳабарсиз”² деб ёзади. Абдурауф Фитрат тижоратнинг ўзига хос маданиятлари борлиги ва уларга амал қилиш кераклиги тўғрисида “Тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Дунё халқларидан бирортасининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса бизнинг давримизда тижорат жуда эътибор беришга арзийди ” деб таъкидлайди³.

Фитрат савдо ва тижорат ишининг ўзига хос қоидалари мавжудлигига эътибор қаратиб, савдо ва тижорат ишида миллат, Ватан, юрт манфаатлари ҳисобга олиниши, ана шу манфаатлардан келиб чиқиб, ўзаро иттифоқ бўлиб фаолият кўрсатиш лозимлигини, савдо ва тижорат аҳли товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни замонавий саноат асосида қурилишига ёрдам кўрсатишлари, соҳибкорларга амалий мадад бериш кераклиги: савдо ва тижорат аҳли “Савдо илмини зўр бериб ўқишлари ва билишлари лозимлигини европаликларнинг савдо ва тижоратдан фойда олишлари заминида маданий савдо қилиш илми билишларидан эканлигини” уқтиради⁴.

Жадидлар томонидан жамиятда вужудга келган ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ислоҳотчилик тамойиллари асосида ҳал этиб ишлаб

¹ Фитрат А. Ҳинд сайёҳи баёноти. // Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. Б. 110-167.

² Фитрат А. Ҳинд сайёҳи баёноти Ҳинд сайёҳи баёноти // Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. Б. 167.

³ Фитрат А. Ҳинд сайёҳи баёноти. // Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. Б. 140.

⁴ Фитрат А. Ҳинд сайёҳи баёноти. Ҳинд сайёҳи баёноти Ҳинд сайёҳи баёноти.//Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. Б. 151.

чиқилганлиги, институционал ўзгаришларни мустамлака тузумини тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўллари танлай билганликлари, шубҳасиз уларнинг тарихий хизматларидир. Улар Бухоро амирлиги иқтисодиётини ривожлантиришда асосий омиллардан бири бўлган савдо ва тижорат фаолиятини яхши тушунганлар.

XIX аср охирларига келиб Европа давлатларида техника соҳасининг ривожланиши халқ хўжалигининг барча жабҳаларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Халқлар энди нафақат деҳқончилик чорвачилик, хунармандчилик, савдо-сотик, балки саноат соҳасида ҳам йирик тадбиркорлик субъектларини вужудга келтира бошладилар. Илм-фан ва техника соҳасидаги янгиликлардан хабардор бўлган миллат ойдинлари Аҳмад Дониш, Мирза Сирож Ҳаким Бухорий, Маҳмуд-хўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат ва Файзулла Хўжаевлар тадбиркорликни ривожлантириш бўйича янгича қарашларни тарғиб қилдилар.

Хуллас, жадидлар Бухоро амирлигининг ер ости бойликларини қайта ишловчи саноат корхоналарини ташкил этиш лозимлигини, пахта, ипак, қоракўл тери хомашёларини қайта ишловчи корхоналар қуриш ҳамда тўқимачилик фабрикаларига асос солиш зарурлигини айтиб халқни, Европа ва ривожланган мусулмон давлатларидан ўрнак олишга чақирдилар. Замонавий билимга эга кадрлар тайёрлаш ҳамда тадбиркорлик ва савдо-сотикни ривожлантириш муҳим вазифа бўлиши лозимлигини уқтирдилар.

Аҳмад Донишнинг тасвирий санъатга оид илмий ижодида ислохотчилик ғояларининг акс этиши

Исмат Наимов

*Бухоро давлат университети ўқитувчиси
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аҳмад Дониш (1827–1897 й.) Бухоро амирлигида фаолият юритиб, илм-фаннинг кўплаб соҳаларида самарали ижод этган ва ўзидан бой илмий мерос қолдирган олим саналади. Унинг илмий ижоди тарихан мураккаб даврга тўғри келган ва бутун эътиборини амирлик тузумини ислох қилиш, уни мустамлакачилик зулмидан асраш ва тараққий этаётган давлатлар қаторига олиб чиқиш моҳияти ўрин олган. Хусусан, замирида мана шундай мақсадлар ифодаланган тасвирий санъатга оид фаолияти бугунги кунга қадар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган бўлиб, алломанинг мазкур йўналишда-

ДОНО ЗИЁЕВА НОМИДАГИ
“ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ
(XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР ОХИРИ)”

1-УМУММИЛЛИЙ ИЛМИЙ ЙИВИНИ ТЎПЛАМИ

Муҳаррир: Муҳаммадали Мамадалиев
Бадий муҳаррир: Муродилло Раҳмонов
Мусаҳҳиҳ: Рухшона Ашурова
Саҳифаловчи: Дониёр Муродов

Нашриёт лицензияси № 1385, 21.01.2021 й.
21.12.2022 йилда босишга рухсат этилди.
Қоғоз бичими 70×100^{1/16}. “Cambria” гарнитураси.
Шартли босма табоғи 26,25. Адади 100 нусха.
Буюртма рақами № Ф-22. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти давлат корхонасида
нашрга тайёрланди ва чоп этилди.
100047, Тошкент ш., Яҳё Ғуломов кўчаси, 70-уй.
Тел.с: +99899 7917555, +99871 2622154.
email: fan_ndk@mail.ru